

AZƏRBAYCANDA NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN İNKİŞAF TARİXİ

İradə İMANOVA,
ATU - nun müəllimi

Açar sözlər: Azərbaycan dili, tarixi şərait, dövlətçilik, regional mövqe, dil quruculuğu, H.Əliyev mərhələsi.

Ключевые слова: Азербайджанский язык, исторические условия, государственность, региональная позиция, устройства языка, эпоха Г.Алиева.

Key words: Azerbaijan language, historical condition, statehood, regional position, language building, H.Aliyev stage.

Ana dili xalqın varlığının ən başlıca göstəricisi, ən böyük milli-mənəvi sərvətidir. Milli dil hər bir xalqın, millətin özünəməxsusluğunu, tarixi keçmişini və mədəniyyətini, zəngin söz xəzinəsini, inanc və ənənələrini, əxlaqi davranışları və dünyagörüşünü özündə daşıyan, əsrlərdən-əslərə çatdıran əvəzsiz milli sərvətdir. Xalq şairimiz Bəxtiyar Vahabzadənin sözləri ilə desək:

Bu dil bizim ruhumuz, eşqimiz, canımızdır,

Bu dil bir-birimizlə əhdi-peymanımızdır.

Bu dil tanıtmış bizə bu dünyada hər şeyi,

Bu dil əcdadımızın bizə miras verdiyi Qiymətli xəzinədir...onu gözlərimiz tək

Qoruyub, nəsillərə biz də hədiyyə verək.

Azərbaycan dili qədim və zəngin tarixə, ənənəyə, rəngarəng dil faktlarına, inkişaf etmiş fonetik, leksik və qrammatik sistemə, çoxcəhətli və əhatəli üslublara malikdir. Bu dil bizə

məlum olan konkret ərazidə - Böyük Azərbaycanda eramızın ilk əsrlərində oğuz-səlcuq dilləri zəminində formalaşmış, qəbilə-tayfa dili səviyyəsindən 50 milyondan çox azərbaycanlının istifadə etdiyi müasir, ümummillil dil səviyyəsinə yüksəlmişdir. Çağdaş dünyanın xəritəsinə nəzər salsaq, görürük ki, Azərbaycan dilinin yayılma arealı çox genişlənmişdir. Xüsusilə Sovetlər Birliyi dağıldıqdan sonra – müstəqillik illərində bu proses daha da sürətlənmişdir.

Müasir Azərbaycan dili I minilliyin əvvəllərində, daha dəqiq desək, V əsrdə uzun bir tarixi inkişaf prosesinin gedişində formalaşmışdır. Dilimizin formalaşması aborigen türklərin dili hesabına olmuş, vaxtaşırı Azərbaycana qayıdan türk tayfaları onları gücləndirmişdir (6, s.8). XI əsrdə Səlcuq oğuzları Odlar Yurduna gəlməyə başlayanda artıq Azərbaycan ədəbi dili var idi və onların bu dilin təşəkkülündə elə ciddi bir rolu olmamışdır. Əksinə, Azərbaycan dili uzun müddət ədəbi dil kimi ətraf-almə, o cümlədən səlcuq-

lara da xidmət etmişdir. Azərbaycan ədəbi dili XIII əsrin sonlarında və XVI əsrdə Şərqi Anadoluda yetişən bir çox şairlərin şeir dili kimi də işlənmiş və bu dildə yazılan şeirlər Osmanlı türk yazılı ədəbi dili üçün demək olar ki, ilkin nümunə olmuşdur (6, s.8).

Ana dilimiz tarixin müxtəlif dövrlərində aparıcı regional mövqeyə malik olmuş, lakin onun dövlət müstəvisində taleyi kölgədə qalmışdır. Azərbaycan dilinin aparıcı regional mövqeyə malik olması onun Qafqazda yaşayan müxtəlif etnosların ünsiyyət və ədəbi-mədəni faktoruna çevrilməsinə qədər yüksəlmişdir. Dilimizin bu səviyyəyə çatmasında tarixən xalqımızın mənəvi zənginləşməsi və təkmilləşməsi, elmi, bədii və məntiqi tərəkürünün formalaşması mühüm rol oynamışdır. Azərbaycan dilinin yüksək zirvəyə qalxmasında, beynəlxalq nüfuz qazanmasında aşağıdakı amillər əhəmiyyət kəsb etmişdir:

1. Dilimizin şirinliyi, sadəliyi, ahəngdar səslənməsi və dil faktları ilə zəngin olması;

2. Bu dili yayan, təbliğ edən çox güclü bədii, fəlsəfi və siyasi əsərlərin yaranması;

3. Bütün dövrlərdə dilimizin canlı təbliğatçısı olan istedadların olması;

4. Dilimizin yayıldığı, işləndiyi tarixi-coğrafi mühit;

5. Azərbaycan dili Azərbaycan türklərinin ana dili olmaqla yanaşı, bu regionda yaşayan digər xalqların da ünsiyyət dili kimi çıxış etməsi;

6. Siyasi-iqtisadi və ictimai amillərdən irəli gələrək Azərbaycan dilinin həmişə öz mövqeyini qoruya bilməsi;

7. Dövlət dili kimi öz statusunu heç vaxt itirməməsi və bu gün daha da möhkəmləndirməsi.

Azərbaycan dilinin regional nüfuzunu göstərən mühüm tarixi faktlar vardır. Bu maraqlı faktlardan biri XIII əsrdə erməni şairi Hovanes Yezinkatsinin Azərbaycan dilində yazdığı şeirlərdən bizə gəlib çatan nümunələrdir. Məsələnin məği ilə bağlı olan digər bir qiymətli fakt isə VII əsrdə Bərdə yaxınlığındakı Kaqankaykut qəsəbəsində anadan olan M.Kaqankatvatsinin "Alban tarixi" əsəri ilə bağlıdır. Akademik T.Hacıyevin qeyd etdiyi kimi, soyaddakı kaqan hissəsinin türkcədə xaqan, kaykut parçasındakı kay hissəsinin köy sözü ilə əlaqəli olması, eləcə də əsərdə rast gəlinən türk sözləri bu dilin mövqeyinin o dövrdə hakim səviyyədə olduğunu bir daha təsdiqləyir: "Və bugünkü tədqiqatlar alban adlı türk tayfalarını aşkar etdikdən sonra aydınlaşır ki, "Alban tarixi"nin orjinal dili məhz türkcədir – alban türkcəsidir" (4, s.51).

Eyni zamanda, XIX əsrin 80-ci illərində Qafqazda olmuş Y.Veydenbaum qeyd edirdi ki, "sadəliyi və öyrənmək üçün asanlıığı Azərbaycan dilini bütün Şərqi Qafqaz üçün beynəlxalq dilə çevirmişdir" (1, s.148).

XIX əsrdə Yaxın Şərqlə siyasi-diplomatik və yerli-millil əlaqələrində Azərbaycan dili mühüm rol oynamışdır. A.A.Bestujev-Marlinski yazırdı: "Avropada fransızca ilə olduğu kimi, Zaqafqaziya tatarlarının dili ilə də bütün Asiyanı tamam dolaşmaq olar". Eynilə həmin sözləri böyük rus şairi M.Y.Lermontova və alman iqtisadçısı, səyyah Avqust fon Haksthauzenə də demişlər.

Ana dilimizin yayılma arealının geniş olduğunu təsdiqləyən faktlardan biri kimi M.Lermontovun Azərbaycan dili barəsində tarixi əhəmiyyətli qeydləridir. Çıxışlarının birində ümummilli liderimiz bu vacib faktı belə dəyərləndirir: "Mənim xatirimdədir, keçmiş zamanda ədəbiyyat tarixini öyrənərkən fəxr edirdik ki, vaxtilə Lermontov bir müddət Azərbaycanda olmuş, Quba zonasında yaşamışdır. O, öz dostuna məktub yazmışdı ki, mən burada Azərbaycan dilini öyrənirəm. Avropada fransız dili kimi, Qafqazda da Azərbaycan dili çox məşhur və mötəbər bir dildir. Hətta Lermontovun belə bir yazısı da var. Biz bunu böyük iftixar hissi ilə qeyd edirik... Bunun özü tarixdə nadir bir hadisədir. İndinin özündə də bizim dili öyrənməyə çalışırlar" (5, s.135).

M.Y.Lermontovun dostu S.A.Rayevskiyə məktubundakı aşağıdakı sətirlər də xüsusilə maraqlıdır: "Tatarca (azərbaycanca) öyrənməyə başlamışam. Avropada fransız dilini bilmək nə qədər vacibdirsə, burada (Qafqazda) və ümumiyyətlə, Asiyada da bu dili bilmək o qədər zəruridir" (9, s.523).

Azərbaycanın Şərqdə ümumiyyətlə vasitəsi olması aşağıdakı çıxarışda daha əyani şəkildə görünür:

"Bütün Qərbi Asiyayı dolaşan bu müğənnilərin, demək olar, heç biri nə fars, nə osmanlı olmayıb, əksəri ermənilər, bir qismi də tatarlardır (azərbaycanlılardır). Ermənilər öz dilində yox, tatar danışq dilində mahnı yazırlar, çünki bu dil Qafqazın cənubundakı xalqlar arasında əlaqə, ticarət və qarşılıqlı anlaşma dilidir. O bu baxımdan Avropadakı fransızca ilə müqayisəyə

gəlir. Bir də ki, o daha çox poeziya dilidir; çox güman, ermənicə şeirlərin az yazılması səbəblərindən biri də budur. Ən məşhur erməni şairləri əsərlərini geniş yaymaq üçün həmişə tatarca yazırlar" (8, s.152). Yaxud yüksək rütbəli rus dövlət məmuru V.Leqkobitov həmin məzmununda, ancaq başqa tərffüatla yazır: "Şirvanda hakim olan türkmən dili bütün Azərbaycanda yayılmışdır və bizlərdə adətən tatar dili adlandırılır; o, türk dili (Türkiyə türkcəsi) ilə o qədər yaxındır ki, hər iki xalq birbirini başa düşə bilir. Bu dil Zaqafqaziyada türki adlanır... O, ərəb və fars sözləri ilə zənginləşmişdir, olduqca xoşagələn, avazlı bir dil kimi seçilir. Burada onu öyrənməyin asan olduğunu əlavə etsək, onun burada fransız dilinin Avropadakı kimi geniş işlənməsi təəccüblü görünməməlidir". Və maraqlıdır ki, məmur Azərbaycan türkcəsinin Zaqafqaziyanın beynəlxalq dili kimi işlənməsini söyləyir. Əvvələn, maraqlıdır ki, hər üç müəllif (həmçinin başqaları) Azərbaycan dilinin Şərqdəki ünsiyyət mövqeyini fransızcanın Avropadakı yeri ilə müqayisə edir. İkincisi, Haksthauzen bu dilin ticarətdəki rolunu xüsusi qeyd edir və deməli, iqtisadçı alim bunu əsassız demir.

"Ticarət dili" kimi geniş işlənməyin nəticəsidir ki, imperator I Aleksandrın 1817-ci ildə imzaladığı ticarət-alver sənədlərinin və fərmanlarının imperiyadakı türkdilli xalqların istifadəsi üçün türkcə tərcüməsində Azərbaycan dili materialına üstünlük verilmişdir. Tarif-sənədə ("Tarif po aziatskoy torqovli") Azərbaycan dilinə üstünlük verilməsi bunu bir daha aydınlaşdırır ki, Azərbaycan

can dilinin Qafqaz, Orta Asiya və Volqaboyu türkdilli xalqlarına kütləvi anlaşma dili olması təkə ayrı-ayrı ziyalı səyyahlara, görkəmli tarixi şəxsiyyətlərə deyil, dövlət səviyyəsində də məlum olmuşdur. Buna görə də Azərbaycan dilinin öyrənilməsinə çar dövlət idarələri xüsusi diqqət yetirmişlər. Rusiyada Şərq dillərinin tədrisi ilə bağlı dövlət məsullarına təkliflərində böyük şərqşünas Mirzə Kazımbəy yazmışdır: "...Zaqafqaziyada qulluq etmələri nəzərdə tutulan bu beş dinləyiciyə Zaqafqaziyanın yeganə ümumi xalq dili sayılan yerli Azərbaycan ləhcəsini bilmək vacibdir və deməli, bu ləhcənin Qazan Universitetində tədrisi zəruridir" (10, s.134). Bu, səyyahların sözü deyil, bunu Şərqi yaxşı tanıyan, Şərq dillərinin çoxunun bilicisi və bu dillərin Rusiyada tədrisinə kadrlar hazırlayan böyük şərqşünas deyir, "Zaqafqaziyanın yeganə ümumi xalq dili" ifadəsini rəsmi sənədə yazır. Tarixi mənbələrdən də aydın görünür ki, vaxtilə Azərbaycanda gedən siyasi və etnolinqvistik proseslər ana dilimizin nüfuz zəncirini qıra bilməmiş, o, həmişə öz əzəmətini qoruyub saxlamışdır.

Dil siyasəti dövlətçiliyin tərkib hissəsi və dövlətin millətə münasibətinin əsas göstəricisidir. Dil millətin varlığının və yaşamasının ən mühüm əlaməti olaraq onun (millətin) vəziyyətini – tərəqqisini və ya tənəzzülünü birbaşa əks etdirir. Dilini bilməyən, yabançı dili özünə şifahi ünsiyyət və yazı-pozu vasitəsi kimi işlədən dövlət, demək, millətdən təcrid olunmuş olur, demək, millətin dərindən xəbərsiz yaşayır. Azərbaycan milləti dövlətin özünə

doğmalığını bir dəfə görmüşdü: Səfəvilərin ilk hakimiyyəti dövründə öz dilinin dövlət dili kimi işlənməsini görmüşdü. Bu mənada, Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi formalaşmasını xarakterizə edən 5 əsas mərhələni qeyd etmək olar:

1. Səfəvilər imperiyası tərkibində (Şah İsmayılın hakimiyyət dövrü);
2. Rusiya imperiyası tərkibində (XIX əsr – 1917);
3. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti dövrü (1918-1920);
4. Sovet dövrü (1920-1991);
5. Dövlət müstəqilliyinin bərpasından (1991) sonrakı mərhələ.

Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, Şah İsmayılın dövründə də Azərbaycan əhalisinin dili Azərbaycan türkcəsi idi. Lakin hökmdar ilk dəfə ana dilimizə dövlət dili statusu qazandırmış, onun dövlət idarəçiliyində daimi hakim mövqeyinin möhkəmlənməsindən ötrü tarixi əhəmiyyətli addımlar atmışdır. Şah İsmayıl ana dilimizin inkişafı istiqamətində gördüyü işlərdə dövrünün siyasi vəziyyətini, əhalinin sosial durumunu və etnik tərkibini də nəzərə alır, xarici təsirləri özünün intellekti və nüfuzu sayəsində zərərsizləşdirə bilirdi. Dövlət müstəqilliyinin əbədiləşməsindən ötrü osmanlıların sünni məzhəbinin müqabilində şiəliyi yaymaqla bərabər, dövlət dilini və onun adını da beynəlxalq aləmə tam fərqli bir şəkildə - xalqın işlətdiyi kimi türk dili adıyla çatdırmışdır. Fransız səyyahı J.B.Tavernye Qafqazda gördüyü həqiqətləri qələmə alarkən bu tarixi faktı qeyd etmişdir: "Saray adamlarının dili türk dilidir" (2, s.185).

Eynilə XVII əsrdə Azərbaycanda

olmuş alman alimi E.Kemfer yazırdı: "Səfəvilər sülaləsinin ana dili olan türk danışığı İrən sarayında geniş yayılmış bir dildir... İş o yerə çatmışdır ki, başı bədəni üçün dəyərli olan hər kəs üçün türk dilini bilməmək suç sayılır" (7, s.85).

XIX-XX əsrlər artıq Azərbaycan dilinin ən sürətli tərəqqi və çiçəklənmə dövrü olmuş, bunun nəticəsində ana dilimiz müasir dünyanın funksional baxımdan ən inkişaf etmiş dillərindən birinə çevrilmişdir.

XIX əsrdən başlayaraq ölkəmizdə milli dilin siyasi mövqeyini və etnolingvistik proseslərin inkişaf istiqamətini təyin edən mühüm amillər sırasında ilk növbədə Azərbaycanın Rusiya imperiyası tərəfindən işğalını qeyd etmək vacibdir. Rusiya imperiyasının müstəmləkə siyasətinin ideoloji əsasını ruslaşdırma xətti təşkil etdiyi üçün ölkədə dillərin qeyri-bərabərliyi prinsipi qanunvericilik səviyyəsində təsbit olunmuşdu. Qonşu regionların dillərinə, məsələn, gürcü və erməni dillərinə nisbətən çarizmin Azərbaycan dilinə münasibəti daha dözülməz idi və bu dilin cəmiyyət həyatının əsas sahələrindən sıxışdırılıb çıxarılması üçün hər cür qadağalar tətbiq olunurdu. Görkəmli etnolingvist Y.Deşeriyevin hesablamalarına görə, Rusiya imperiyası dövründə Azərbaycan dili ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni və elmi həyatın əsas 22 sahəsindən yalnız 9-da fəaliyyət göstərirdi. Qalan sahələrdə isə rus dili hökm sürürdü (1, s.148).

Azərbaycan dilinin funksional baxımdan inkişafı sahəsində əsaslı dəyişikliklər isə yalnız 1918-ci il mayın

28-də Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin elan edilməsindən sonra mümkün oldu. Bu sahədə atılan ilk addım isə müvafiq hüquqi bazanın yaradılması idi. 1918-ci il iyunun 27-də milli hökumətin qərarı ilə yeni və ən yeni dövrdə ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilinə dövlət dili statusu verildi. Həmin fərmanda deyilir: "Dövləti lisan türk dili qəbul edilərək, bütün məhkəmə, idareyi-daxiliyyə və sair dövlət vəzifələri başında duranlar bu lisan bilənlər olana qədər hökumət müəssisələrində rus dili istemalına da müsaidə edilsin". Fərmanda türkcə - Azərbaycan dili Cümhuriyyətin dövlət dili elan olunmaqla o da qeyd edilir ki, vəzifə başında olan şəxslərin hamısı bu dövlət dilini, yeni azərbaycanlıların ana dilini, beşik dilini bilməlidir. Bu, gerçəklik idi ki, o zamanın Azərbaycan ziyalıları ana dilində ali təhsil görməmişdilər, hələ dövlət dilini hamısı mükəmməl ədəbi dil səviyyəsində, məsələn, Ü.Hacıbəyli, Ə.Haqverdiyev, M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Ağaoğlu, M.Şahtaxtı və başqaları kimi bilmirdi. Doğrudur, bunlar və belələri də ana dilində təhsil görməmişdilər. Ancaq onlar yazıçı, jurnalist olaraq ədəbi dili kamil səviyyədə bildirdilər.

Ana dilinin bütün sahələrdə dövlət dili kimi işlənməsini təmin etmək üçün müntəzəm tədbirlər görüldü. 1918-ci il avqustun 28-də Azərbaycan hökumətinin ibtidai və orta məktəblərdə təhsilin ana dilində aparılması haqqında fərmanı verildi. Beləliklə, bir neçə gün sonra sentyabrda məktəblərdə dərslər bütünlüklə ana dilində - azərbaycanca gedəcəkdi. Deməli, təhsil sistemi milliləşdirilmiş olurdu. Bu, dövlət dili

haqqında fərmandan sonra ana dilini yeganə dövlət dili kimi hazırlamaq yolunda atılan ən həlledici addım idi.

Sovet dönməninin hələ 20-30-cu illərində «dil quruculuğu» termin-anlayışı ortaya çıxır və bu, əslində konstruktiv xarakter daşıyır. Həmin dövrdə mədəni tədbirlərin içərisində əlifba, termin, həmçinin də ədəbi dillərə yanaşma, əlbəttə, köhnə quruluşdan xilas olmuş xalqlar üçün mühüm önəmə malik idi.

Sovet dönməninin dil siyasəti və dil quruculuğu «mədəni-mənəvi faktorlar silsiləsində xüsusilə fərqlənir; dilə bir tərəfdən, yeni sosialist mədəni-maarif işinin tərkib hissəsi və onun vasitəsi - bu tədbirin həyata keçiricisi, digər tərəfdən, onu daşıyan xalqın cismən yaşama və mənəvi varlıq faktoru kimi baxılır. Beləliklə, məktəblə, maariflə bağlı əlifba, imla məsələləri, elmi tərəqqi ilə əlaqədar termin məsələləri ətrafındakı mübahisə səviyyəli söhbətlər də, teatrın, səhnənin, ədəbiyyatın, mətbuatın xalqiliyi, anlaşılıqlı olması haqqındakı mükəllimələr də, geniş siyasi auditoriya və dövlət ünsiyyət forması barəsindəki tədbirlər də bilavasitə dillə bağlanır, dil qızğın siyasi müharibə meydanında sosialist inqilabının fəth etməli olacağı vacib qalalardan birinə çevrilir.

1920-ci ilin aprelinde hakimiyyəti ələ keçirən bolşeviklər qeyri-rus xalqlarının Sovet hakimiyyətinə olan münasibətini "isindirmək" məqsədilə milli dillərin inkişafı üçün minimum şərait yaratmağa məcbur oldular. Bu məqsədlə, 1921-ci il martın 29-da Azərbaycan İnkilab Komitəsinin sədri N.Nərimanov "Azərbaycan SSR idarə-

lərində Azərbaycan dilində kargüzarlığın tətbiqinin təşkili haqqında" sərəncam imzaladı. 1923-cü il iyunun 7-də Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin dekreti ilə ana dilimiz "türk dili" adı ilə Azərbaycan SSR-nin dövlət dili elan edildi. Lakin SSRİ-nin bütün ərazisində olduğu kimi, Azərbaycanda da dövlət dili faktiki olaraq rus dili idi.

Dil quruculuğunun əsas istiqamətlərindən biri əlifba məsələsi idi ki, bu sahədə aparılan "islahatlar" mühüm siyasi məzmun kəsb edirdi. 1922-ci ildə Azərbaycan hökumətinin qərarı əsasında yeni Əlifba Komitəsinin yaradılması, həmin komitəyə Azərbaycan dili üçün latın qrafikalı əlifba tərtibinin tapşırılması yeni qrafikaya keçilməsi yolunda atılmış ilk ciddi addım oldu. 1923-cü ildən etibarən latın əsaslı əlifbaya keçmə prosesi sürətləndirildi. 1926-cı ildə keçirilmiş Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultayın tövsiyələrinə cavab olaraq 1929-cu il yanvarın 1-dən etibarən Azərbaycanda kütləvi şəkildə latın qrafikalı əlifba tətbiq edildi. Qısa bir müddət ərzində latın qrafikasının işlədilməsi Azərbaycanda geniş kütlələr arasında savadsızlığın ləğvi üçün olduqca əlverişli zəmin yaratdı. Bütün bu nailiyyətlərə baxmayaraq, həmin əlifba 1940-cı il yanvarın 1-dən kiril yazısı əsasında tərtib edilmiş yeni qrafikalı əlifba ilə əvəz olundu. Yarım əsrdən çox bir müddət ərzində kiril qrafikası ilə Azərbaycan elmi və mədəniyyətinin qiymətli nümunələri yaradıldı. Lakin kiril qrafikasının dilimizin səs quruluşuna uyğun gəlməməsi Azərbaycan ziyalılarını bu əlifbanın təkmilləşdirilməsi yolunda mütəmadi iş

aparmağa sövq etdi. Təcrübə göstərdi ki, kirit qrafikasının dilimizin səs quruluşuna uyğunlaşdırılması yolunda nə qədər cəhd göstərilərsə də, optimal variantın əldə edilməsi mümkün deyil, bu da onun nə vaxtsa dəyişdiriləcəyi ehtimalını gücləndirirdi.

1950-ci illərin ortalarından başlayaraq, yəni Stalinin ölümündən sonra repressiya maşınının dayanması və totalitar rejimin aradan qaldırılması nəticəsində milli dillərin dövlət müstəvisində tələyinin müəyyənəlməsi üçün əlverişli imkanlar meydana gəldi. 1956-cı ildə Azərbaycan KP MK-nın rəhbəri İ. Mustafayev və Ali Sovetin Rəyasət Heyətinin sədri M. İbrahimovun birgə söyləri nəticəsində Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sessiyası Əsas Qanuna dövlət dili haqqında maddə əlavə edilməsi barəsində qərar qəbul etdi. Sessiyada Rəsul Rzanın çıxışı alqışlarla qarşılandı. Beləliklə, ana dilimiz dövlət dili statusu aldı. Lakin Azərbaycan dilinin dövlət dili olması xəbəri SSRİ-də "bomba kimi" partladı. Bakının böyük zavodlarının bir qrup qeyri-azərbaycanlı fəhləsi Moskvaya – Xruşşova, Voroşilova qərarın düzgün olmadığı barədə müraciət göndərdi: "Azərbaycanlılar həyasızcasına icasları, kargüzarlıq işlərini öz dillərində aparmağa başlayıblar. Bakıda bu ola bilməz. Əks təqdirdə narazılıq güclənəcək" (3, s. 43).

Ən acınacaqlı məqam isə bu ak-siyaya ruslaşmış azərbaycanlıların qoşulması idi. Bakı məktəblisi, milliyətçə rus olan bir şagird görün Xruşşova nə yazıf: "Azərbaycan dilinə keçilməsi nəinki rus məktəblərində, heç Azər-

baycan məktəblərinin özündə belə lazım deyildir. Azərbaycan dilində danışmaq kimə lazımdır? Ölçü götürün". Bütün bu şovinist etirazlardan və etnik qıcıqlardan doğan narazılıqlar Moskvada böyük əks-səda yaratdığından qərarın icrasının qarşısı yerində alınmış oldu.

Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi formalaşmasında Heydər Əliyev mərhələsi. Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycan dövlətinin rəhbəri olduğu ilk illərdən ana dilinin sosial-siyasi, ideoloji problemləri ilə bilavasitə məşğul olub. Tarix üçün o qədər də böyük olmayan, təxminən onillik bir müddətdə görkəmli dövlət xadimi tarixi əhəmiyyətli işlər həyata keçirib. 1969-cu ildən başlayaraq, H. Əliyevin uğurla yürütdüyü dil siyasəti respublikamızda dilin ictimai, mədəni, sosial və siyasi əhəmiyyətini aktuallaşdırmış, Azərbaycan dilinin dövlət dili müstəvisində hüquqi mövqeyini müəyyənləşdirmişdir.

XX əsrin 70-ci illərində respublikamızın müxtəlif sahələrində əsaslı dönüş yaradan H. Əliyev, heç şübhəsiz ki, dil məsələsinə də laqeyd qala bilməzdi. Azərbaycan dilinə münasibət məsələsində görkəmli dövlət xadiminin mövqeyi Moskvanın mövqeyindən kəskin fərqlənirdi. Lakin qeyd edək ki, həmin mövqe eyni zamanda analitik məzmunu malik idi; yeni Azərbaycan dilinin dövlət strukturunda hakim mövqeyə malik ola bilməsi və digər dillərin işlədilməsinə qoyulacaq məhdudiyətlərin açıq-aşkar hiss etdirilməsi etnik ziddiyyətləri qızıqdırı bilirdi. H. Əliyev Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibini, respublikanın milli-ictimai marağını

nəzərə alıb Moskva ilə ən uğurlu kompromis şəraitində özünəməxsus "dil siyasəti" yürüdüdü ki, bu siyasətin də başlıca məqsədi ana dilini inkişaf etdirmək, qanuni şəkildə dövlət dilinə çevirmək idi.

1977-ci ildə Azərbaycan SSR-in yeni konstitusiyaya layihəsi hazırlanarkən buraya dövlət dili haqqında maddənin daxil edilməsinə qarşı Moskvanın güclü müqaviməti H. Əliyevi bu məsələdə ehtiyatlı, "incə" davranmağa məcbur edirdi. Hadisələrin gedişi göstərdi ki, Moskva milli dirçəlişə səbəb ola biləcək hər hansı tədbirin qarşısını almaq üçün hər cür təxribata (xüsusən də etnik ziddiyyətlər törətməyə) hazırdır. Həmin Azərbaycan dilini dövlət dili kimi təsbit edən maddənin konstitusiyaya layihəsindən çıxarılması barədə qızğın çıxışların da ardı-arası kəsilmirdi. Yəni də respublikamızın rəhbəri Heydər Əliyev həyatını riskə qoyaraq Konstitusiyaya layihəsinə Azərbaycan dilinin dövlət dili olması barədə maddə salınmasına çalışırdı. Ulu öndər yaranmış ağır vəziyyətdə SSRİ-nin o vaxtkı rəhbəri L. İ. Brejnevle danışıqdan sonra Azərbaycan dilinin dövlət dili statusunun Konstitusiyaya salınması məsələsini, nəhayət, birdəfəlik həll edir. Beləliklə, ümummilli liderin qətiyyəti və əzmkarlığı nəticəsində 1978-ci il konstitusiyasının 73-cü maddəsində Azərbaycan SSR-in dövlət dilinin Azərbaycan dili olması öz təsdiqini tapmışdır. Beləliklə, həmin illərdə Heydər Əliyevin qətiyyəti və əzmkarlığı sayəsində:

- Birincisi, Azərbaycan dili dövlət dili olaraq Azərbaycan SSR-in müvafiq

qanunlarında (xüsusilə Konstitusiyada) öz əksini tapıb, Moskvanın etirazlarına baxmayaraq, respublikada rus dili ilə yanaşı, Azərbaycan dilinin də rəsmiliyi təmin edilib.

- İkincisi, Azərbaycandilli məktəbin, maarifin inkişafına xüsusi qayğı göstərilib, bir sıra digər Sovet respublikalarından fərqli olaraq, Azərbaycanda gəncliyin ana dilində təhsilinə üstünlük verilib.

- Üçüncüsü, Azərbaycan dilində mətbuatın, elmin tərəqqisi üçün dövlət rəhbərliyi əlindən gələni edib, Azərbaycanın böyük yazıçıları öz əsərlərini, demək olar ki, yalnız ana dilində yazıb, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının aparıcı mətbuat orqanları - "Azərbaycan", "Ulduz" jurnalları, "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti Azərbaycan dilində nəşr edilib.

- Dördüncüsü, Azərbaycan dilinin tarixi o zamana qədər görünməmiş bir ardıcılıqla araşdırılıb, çoxcildlik "Müasir Azərbaycan dili" kitabları yaradılıb, həmin çoxcildliklərdən biri - ali məktəblər üçün "Müasir Azərbaycan dili" dərsliyi Azərbaycan Dövlət mükafatına layiq görüldü, ana dilini araşdıran alimlərin əməyi yüksək qiymətləndirilməklə, əslində, ana dilinin nüfuzu bir daha təsdiq edilib.

- Beşincisi, həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi yığıncaqlarda, məclislərdə Azərbaycan dilində danışmaqdan çəkinməyən respublika rəhbəri praktik olaraq ana dilinin ictimai-siyasi mövqeyinin yüksəlməsinə bilavasitə təsir göstərib, başqalarına nümunə olub və s. (11).

Ulu öndərin dil siyasətinin əsas tə-

kib hissəsi olan dil və millət konsepsiyası dilin milli, ictimai, etnolinqvistik mexanizmini dəqiqləşdirməyə və təkmilləşdirməyə yönəlmişdir. H.Əliyevin dil və millət konsepsiyasında diqqəti çəkən üç əsas məqam var: a) dil və millət; b) dil və milli mənlilik; c) dil və milli ərazi.

Birinci məsələdə həmişəyaşar liderimizin mövqeyi qətidir: "Xalqın, millətin, insanın öz ana dilindən əziz heç bir şeyi ola bilməz... Xalqı xalq edən, milləti millət edən onun ana dilidir. Layiqli ana dili olmayan, ana dilindən bəhrələnmə bilməyən xalq millət ola bilməz" (5, s.55).

Sözgedən konsepsiyada dil və milli mənlilik məsələsi də aktuallığı ilə seçilir. Millətin millət olmasında milli mənliliyin yolu sözsüz ki, dildən keçir. 80-ci illərdə SSRİ-də milli oyanışın genişləndiyi və tədqiqat obyektinə çevrildiyi bir dövrdə məşhur sovetoloq H.Seton-Uotesk yazır: "Milli mənlilik şüurunun əsaslandığı son amil, o cümlədən bizim dövrümüzə ən mühüm amil dildir" (5, s.18). Milli mənliliklə etnik mənliliyin qarşılaşdırılması uzun müddət təcrübədən keçməyə də, 1995-ci ildə dövlət dilinin adının müəyyənləşməsi proseslərində hər iki anlayışın sərhədi təyin olundu. Belə ki, respublikamızın yeni konstitusiyaya layihəsini hazırlayan komissiyanın iclasında H.Əliyev çox böyük qətiyyətlə dedi: "Bilin ki, biz müstəqil dövlət kimi dünyada artıq yerimizi tutmuşuq. Ona görə də hansı qərar qəbul edəcəyiksə, gərək bu, milli mənliliyimizə, milli məğrurluğumuza toxunmasın" (5, s.44).

Ümummilli liderin dil və millət konsepsiyası Azərbaycanda yaşayan

azsayılı xalqların ana dillərinin qorunmasına və Azərbaycan dilinin ümumüsiyyəti kimi formalaşmasına xidmət edir.

Görkəmli dövlət xadiminin bu istiqamətdə gördüyü işlərin mahiyyətində eyni zamanda Azərbaycan dilini ümumüsiyyəti vasitəsinə çevirmək ideyası dayanırdı. Çünki Azərbaycan dili respublikamızda yaşayan bütün millətləri bir-birinə bağlayan, qaynayıb-qarışdıran və ümumiyyətlə, etnolinqviziyik durumunu tənzimləyən yeganə vasitədir. Bu gün müstəqil Azərbaycan Respublikasında möhtərəm Prezidentimiz cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə uğurlu dil siyasəti həyata keçirilir. Dil siyasətinin prinsipləri imkan verir ki, ana dilimizin, eləcə də digər dillərin sərbəst və bərabər inkişafı təmin olunsun, bu istiqamətdə ünvanlı proqramlar həyata keçirilsin. Qloballaşan dünyanın yeni çağırışlarına müsbət cavab verən müstəqil Azərbaycan dövlətinin dil siyasəti Azərbaycan dilinin zənginləşməsi və tətbiqi imkanlarının genişləndirilməsi istiqamətində aparılan işlərin yeni səviyyəyə yüksəldilməsinə çoxşaxəli imkanlar yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. Bakı: AME Elmi Mərkəzi, 2007.
2. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: ADU, 1989.
3. Azərbaycan dili antologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2012.
4. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı: Elm, 2012.
5. Xudiyev N. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı: Elm və təhsil, 2014.
6. Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri. Bakı:

Nurlan, 2010.

7. Onullahi S., Həsənov A. Səfəvi hökmdarlarının daha iki naməlum məktubu haqqında // ADU-nun Elmi əsərləri, sosial elmlər seriyası, 1974.

8. Гакстгаузен. Заметки о семейной общественной жизни и отношениях народов, обитающих между Черным и Каспийским морями. т. II. С.-Петербург, 1857, с. 152.

9. Лермонтов М.Ю. Полное собр. соч. Т. 4. Л., 1940, с. 523-524.

10. Рзаев А.К. Очерки об ученых и мыслителях Азербайджана XIX века. Баку: «Маариф», 1969, с. 134.

1
1
http://www.anl.az/down/meqale/yeni_az/2013/mart/297038.htm

12. <http://www.e-qanun.az>

XÜLASƏ

Azərbaycanda nitq mədəniyyətinin inkişaf tarixi

Məqalədə Azərbaycan dilinin tarixən regional mövqeyindən və dövlət dili kimi inkişaf mərhələlərindən bəhs olunur. Burada Azərbaycan dilinin tarixən formalaşma prosesi və onun regionun ümumüsiyyəti dili kimi yayılma arealından söz açılır. Qeyd olunur ki, Azərbaycan dili uzun illər dövlət dili müstəvisindən kənar qalsa da, xalq dili səviyyəsində öz mövcudluğunu qoruyub-saxlamış və immunitetini daha da möhkəmləndirmişdir. Hətta orta əsrlərdə erməni şairləri belə Qafqazda ad-san sahibi olmaq üçün Azərbaycan dilindən istifadə etmişlər.

Araşdırmada Azərbaycan dilinin siyasi dil – dövlət dili kimi inkişafının beş mərhələsi qeyd olunur. Göstərilir ki, Azərbaycan dili ilk dəfə Səfəvi hökmdarı Ş.İ.Xətəinin dövründə dövlət dili səviyyəsinə qalxmış, lakin ondan sonra böyük bir zaman kəsiyində dövlət idarəçiliyindən kənar qalmışdır. Məqalədə Azərbaycan dilinin siyasi dil kimi inkişafında əsas mərhələnin XX əsrə təsadüf etdiyini göstərilir. Burada Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Sovetlər Birliyi dövrü, dövlət müstəqil-

liyinin bərpasından sonrakı illərdə Azərbaycan dilinin dövlətçilik tariximizdəki mövqeyindən ətraflı bəhs olunur. Xüsusilə 1969-2003-cü illər arasında Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi müqəddəratının həll olunmasında ümummilli lider Heydər Əliyevin tarixi xidmətləri barəsində geniş məlumat verilir. H.Əliyevin dil siyasəti və onun gələcək perspektivləri məqalədə aydın şəkildə izah olunur. Mövzu ilə bağlı müvafiq ədəbiyyatlara istinad olunur.

РЕЗЮМЕ

История развития речевой культуры в Азербайджане

В статье повествуется об исторически региональной позиции азербайджанского языка и этапах развития в качестве государственного языка. Здесь раскрываются исторические процессы формирования азербайджанского языка и ареал его распространения как общего языка общения в регионе. Отмечается, что азербайджанский язык долгое время оставался вне плоскости государственного языка, он сохранил свое существование на уровне народного языка и еще больше укрепил свой иммунитет. Даже армянские поэты средневековья использовали азербайджанский язык, чтобы прославиться на Кавказе.

В исследовании отмечаются пять этапов развития азербайджанского языка в качестве политического – государственного языка. Указывается, что азербайджанский язык впервые в эпоху Ш.И.Хатаи поднялся на уровень государственного языка, но после этого в продолжение долгого времени оставался в стороне от государственного управления. В статье рассказывается, что основной этап развития азербайджанского языка как политического языка приходится на XX век. Здесь подробно описывается позиция азербайджанского языка в истории государственности во время

Азербайджанской Народной Республики, в период Советского Союза, в годы после восстановления государственного суверенитета. В частности, представлена обширная информация об исторических заслугах общенационального лидера Гейдара Алиева в решении судьбы азербайджанского языка как государственного в 1969-2003 годах. В статье ясно излагается языковая политика Г.Алиева и его будущие перспективы. В связи с темой сосланы на соответствующую литературу.

SUMMARY

History of the development of speech culture in Azerbaijan

In this article the development stages of Azerbaijan language as a state language is dealt from historical regional points of view. Here historical formation process of Azerbaijan language and its dissemination areal as a general communication language of the region are indicated. It is noted that although Azerbaijan language was away state language position for years, the nation preserved its existence and strengthened its immunity. Even in Middle Ages Armenian

poets used Azerbaijan language in order to be reputable in Caucasus region.

The five stage of the development of Azerbaijan as a political-state was stated in this research. It was mentioned that Azerbaijan language was firstly reached to the level of state language in the period of Sh.I. Khatai, ruler of Safavis state, but it has been away from state administration for large piece of time.

It is indicated in this article that the main stage in development of Azerbaijan language as political language occurred in XX century. The position of Azerbaijan language in our statehood history in the period of Azerbaijan Democratic Republic, Soviet Union period, years after the recovery of state independence were broadly stated herein. Especially in 1969-2003 years the historical merits done by national Leader Heydar Aliyev in the settlement of destiny of Azerbaijan language as a state language were widely included in this article. The language policy of Heydar Aliyev and its future perspectives are clearly explained in this article. The relevant reference concerning with this topic is referred.